

העוסק במצוה פטור מן המצוה - שלוחי מצוה פטורין מן הסוכה

בבלי סוכה, פרק שני, כה ע"א-ע"ב

מנחם כ"ץ

הקדמה

במאמר זה שני חלקים עצמאיים: חלקו הראשון עוסק בסוגיית התלמוד הבבלי על משנת "שלוחי מצוה פטורין מן הסוכה" (סוכה פ"ב מ"ד), ובפירוש המשנה כפשוטה; בחלק הזה נדון בהיווצרות הכלל "העוסק במצוה פטור מן המצוה", וכן בהתהוות הסוגיא. חלקו השני של המאמר עוסק בברייתא הנמצאת בסוגיא זו, ובה מחלוקת תנאים בשאלה מי היו ה"אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא" (במדבר ט ו). נעסוק בפרשנותה של הברייתא, נוסחה וגלגוליה בבבלי ובמקבילתה בספרי במדבר.

כל אחד משני חלקי המאמר עומד בפני עצמו. הנימוק העיקרי לצירופם לכדי מאמר אחד הוא הרצון לדון בסוגיא שלמה כמכלול. דבר זה נובע מתוך תפיסתנו העקרונית כי הסוגיא היא היחידה הטבעית הבסיסית של התלמוד, ומשום כך היא צריכה להיות גם הבסיס של העיסוק בו.¹

* זה כמה שנים שאני עוסק במסכת סוכה, חלקים מפרי עיסוקי זה פרסמתי בכמות שונות, ראו מנחם כ"ץ, "סיפור 'החליל' ופרק החליל", דרך אגדה ז-ח (תשס"ד-תשס"ה), עמ' 47 הע' 10. אף מאמר זה ראשיתו בעבודה שכתבתי לפני יותר מעשרים שנה על הגהות רש"י למסכת סוכה.

1 כך נהגתי גם בעבודתי: מנחם כ"ץ, תלמוד ירושלמי מסכת קידושין פרק ראשון – נוסח, פירוש ותופעות עריכה, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ד. ראו שם במבוא, עמ' 1.

חלק א' – הסוגיא

1. הצגת הסוגיא ודיון במבנה שלה²

משנה: שלוחי מצוה פטורין מן הסוכה.

[א]

- 1 תנו רב':
- 2 'בשבתך בביתך' – פרט לעסיקין במצוה, 'ובלכתך בדרך' – פרט לחתן.
- 3 מכאן אמרו: הכונס את הבתולה פטור, את האלמנה חייב.
- 4 מאי טע'?
- 5 אמ' רב פפא: כי דרך, מה דרך רשות אף כל רשות.
- 6 מי לא עסיק דקאיי לדבר מצוה וקאמ' רחמ' ניקרי.
- 7 אם כן, נימ' קרא בלכת, מאי 'בלכתך' -
- 8 בלכתך דידך הוא דמחייבת, הא בלכת דמצוה פטירת.
- 9 יהכי הכונס את האלמנה נמי.
- 10 התם טריד, הכא לא טריד.
- 11 אלא מעתה טבעה ספינתו בים דטריד, הכי נמי דפטיר
- 12 אלמא אמ' ר' אבא בר זבדא אמ' רב: אבל חייב בכל מצוות האמורות בתורה,
- 13 חוץ מן התפלין,
- 14 שנ' בהן 'פאר'.
- 15 אמרי, התם טריד בטירדא דמצוה, הכא טריד טרדא דרשות.

[ב]

- 16 והעוסק במצוה פטור מן המצוה מהכא נפקא? מהתם נפקא,
- 17 'ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם' וג',
- 18 נושאי ארונו שליוסף היו, דברי ר' יוסי הגלילי.
- 19 ר' עקיבה אומ': מישאל ואלצפן היו

2 הסוגיא מובאת כאן לפי הנוסח שבכתב היד התימני, כ"י אוקספורד (2677) E. HEB. 51. שורות 4-15 הוזחו פנימה, מכיוון שהן אינן מהוות את השלד העיקרי במבנה הסוגיא; שורות אלו הן דיון פרשני על הברייתא שבשורות 1-3. לא אעיר כאן על ענייני כתיב בקטע הזה הנראים בעינינו חריגים. אציין רק לכולטים שבהם: בשורה 9 – יהכי = אי הכי; בשורה 25 – ניכו = ניכול; בשורה 26 – וישמענן = ואי אשמענן. ראו על כך בעבודתו של יחיאל קארה, כתבי היד התימניים של התלמוד הבבלי: מחקרים בלשונם הארמית (עדה ולשון י), ירושלים תשמ"ד, עמ' 7-8.

לסוגיא על פי נוסח הדפוס (וילנה), למקבילות, למסורת התלמוד של הסוגיא, ראו להלן, בנספח א'.

- 20 שחל שביעי שלהן להיות בערב הפסח,
 21 שנ' 'ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא',
 22 ביום ההוא אין יכולין לעשות ולמחר יכולין לעשות.

[ג]

- 23 צריכי,
 24 די שמענין בקרית שמע – משום דליכא כרת,
 25 אבל פסח דאיכא כרת אימ' ניכו.
 26 וישמענין פסח משום דלא מטא זמן חיוביה,
 27 אבל קר' שמע דמטא זמן חיובה אימ' ניקרי, צריכי.

הסוגיא מורכבת משני חלקים עיקריים (חלקים א' וב'), שעורך הסוגיא חיבר אותן על ידי צריכותא (חלק ג'). בחלק א' מביאה הסוגיא מקור לפטור של העוסק במצוה – מדרש הלכה תנאי ודיון בו. בחלק ב' מובא מקור אחר – ברייתא העוסקת בשאלה מי היו אותם אנשים שלא יכלו לעשות את הפסח במועדו, ושגלגלם נתחדש דין פסח שני. בעל הסוגיא מקשה (בתחילת חלק ב' – שו' 18) לשם מה נדרש הלימוד המובא בחלק א', הרי יש לנו לימוד אחר (הברייתא בחלק ב') שממנו לומדים את הכלל "העוסק במצוה פטור מן המצוה". ועל כך הוא עונה (בחלק ג' – שו' 23 ואילך) בצריכותא: "צריכא, וכו'" – יש צורך בשני הלימודים.

חלק א' (שורות 1-15) הוא סוגיא עצמאית הדנה בפטור של חתן והעוסק במצוה מחובת קריאת שמע. חשוב להדגיש שהסוגיא עוסקת בקריאת שמע בלבד, ולא בפטור כללי מכל המצות. סוגיא זו זהה לסוגיא במסכת ברכות (בדף יא ע"א וכן בדף טז ע"א-ע"ב). שם (טז ע"א-ע"ב) היא נסובה על המשנה "חתן פטור מקריאת שמע" (ברכות פ"ב מ"ה), וכפי שנראה בהמשך שם מקורה.

חלק ב' הוא בעיקרו ציטוט של ברייתא שממנה ניתן להביא מקור מדרשי להלכה שבמשנה – "שלוחי מצוה פטורין מן הסוכה". בהמשך נפרט את טיב הראיה מהברייתא. כאמור, בעל הסוגיא שלנו חיבר בין הסוגיא ממסכת ברכות (חלק א') ובין הברייתא שבחלק ב' על ידי קושיא: "והעוסק במצוה פטור מן המצוה מהכא נפקא? מהתם נפקא", ויצר צריכותא הקושרת בין שני החלקים.

אם כך לפנינו: 1. סוגיית ברכות; 2. סוגיית סוכה המקורית;³ 3. דברי עורך התלמוד, המחבר בין שתי הסוגיות.

3 לכאורה, גם בחלק זה אין נגיעה עניינית לנושאים של מסכת סוכה, והיה ניתן לשער שגם הוא לא שייך אליה אלא, אולי, למסכת פסחים (שהרי הברייתא עוסקת בענייני אגדה הקשורים לעשיית קרבן הפסח). אולם, בהמשך נוכיח שמקומה המקורי של סוגיא זו הוא במסכת סוכה.

2. פירוש המשנה – "שלוחי מצוה"

על מנת להבין את מהלך הסוגיא, ראוי להקדים ולפרש במילים אחדות את המושג "שלוחי מצוה" שמופיע במשנה. הדין המופיע במשנה הוא "שלוחי מצוה פטורין מן הסוכה".⁴ אין המשנה עוסקת בפטור כללי של "העוסק במצוה פטור מן המצוה",⁵ אלא רק בפטור של שלוחי מצוה מסוכה.

מי הם "שלוחי מצוה"? אם הכוונה היא באופן כללי לאנשים העוסקים במצוה, למה לא נאמר "העוסקים במצוה פטורין מן הסוכה"? במקורות תנאיים ואמוראיים בארץ ישראל, הביטוי "שלוחי מצוה" מוזכר רק בהקשר שלנו (במשנה ובצורה זהה בתוספתא סוכה תחילת פרק שני). בבבלי מופיע הביטוי במאמר נוסף מפי רבי אליעזר: "שלוחי מצוה אינם ניוזקים" (פסחים ח ע"ב וש"נ). אין מקור קדום המפרש את משמעותו, אך נראה לי שנוכל להבינו בעזרת ברייתא אחת המופיעה בבבלי ובירושלמי. נביא את הנוסח שבירושלמי (סוכה פ"ב ה"ד, נב ע"ד):

תני: מעשה בר' אלעזר בן עזריה ור' עקיבה שהיו באין בספינה, ועשה לו ר' עקיבה סוכה בראש הספינה, ובאת הרוח והפריחתה. אמר לו ר' אלעזר בן עזריה: עקיבה, איה סוכתך?⁶

הברייתא עוסקת בשאלה האם סוכה בראש הספינה היא סוכה כשרה. בברייתא לא מובא נימוק מדוע הסוכה אינה כשרה, אך סביר לומר שסוכה צריכה שתיראה כבית וראויה לשימוש קבוע, ואילו סוכה על ספינה אינה כזו (על פי רש"י ז ע"ב ד"ה דירת קבע). רבי עקיבא עשה סוכה בראש הספינה. לעומת זאת, נראה שר' אלעזר בן עזריה (ולפי הבבלי: רבן גמליאל), שגם הוא היה בספינה, לא עשה סוכה, ואף לגלג על מעשיו של ר' עקיבא. ככל הנראה, ר' אלעזר בן עזריה (או רבן גמליאל) סבר שבנסיבות הקיימות הוא פטור מסוכה. מסתבר שלדעתו, עצם הימצאותו על הספינה (שלדעתו לא ניתן לקיים בה מצוות סוכה כהלכתה) פוטרת אותו משיבה בסוכה.

אנו פוגשים כאן חכמים חשובים הנמצאים בספינה בחג הסוכות. לא מצוינת הסיבה להיותם בספינה, אולם לא סביר שהם הפליגו לשייט להנאתם או שמדובר על הפלגה

4 רש"י על אתר מפרש: "שלוחי מצוה" – הולכי בדרך מצוה, כגון ללמוד תורה ולהקביל פני רבו ולפדות שבויים. 'פטורין מן הסוכה' – ואפילו בשעת חנייתן".

5 השו"ת לדברי לוי גינצבורג, פירושים וחדושים בירושלמי, ב (ברכות פרק ג), ניו יורק תש"א, עמ' 31: "ובבלי סוכה כה ע"א פרשו טעם המשנה 'שלוחי מצוה פטורין מן הסוכה' על פי הכלל עוסק במצוה פטור מן המצוה, ואולם אין פרוש זה מוכח".

6 במקבילה בבבלי סוכה כג ע"א: "תניא: העושה סוכתו בראש הספינה, רבן גמליאל פוסל ורבי עקיבא מכשיר. מעשה ברבן גמליאל ורבי עקיבא שהיו באין בספינה, עמד רבי עקיבא ועשה סוכה בראש הספינה. למחר נשבה רוח ועקרתה. אמר לו רבן גמליאל: עקיבא, היכן סוכתך?".

לצורך עסקים. על פי מקורות נוספים אנו יודעים על מוסד של שליחי הנשיא לארצות הגולה. רבן גמליאל חידש קשרים אלו עם הגולה, ובימיו נשלחו חכמים חשובים לגלויות שונות. נביא מספר מקורות בנידון:

מעשה בר' אליעזר ור' יהושע ורבי עקיבא שהלכו לחולת אנטוכיא לעסוק במגבית חכמים.⁷

מעשה ברבן גמליאל ור' יהושע ור' אלעזר בן עזריה ור' עקיבא שהלכו לרומי ודרשו, וכו'.⁸

ראוי לציין שאת רבן גמליאל, רבי אלעזר בן עזריה ור' עקיבא אנו פוגשים בחג הסוכות בספינה גם במקור נוסף, כאשר רק ביכולתו של הנשיא – רבן גמליאל, להשיג את ארבעת המינים:

מעשה ברבן גמליאל ורבי יהושע ורבי אלעזר בן עזריה ורבי עקיבא שהיו באין בספינה ולא היה לולב אלא לרבן גמליאל בלבד, שלקחו באלף זוז, וכו'.⁹

מתיאורים אלו עולה שמדובר בשליחות למטרות (ציבוריות) של מצוה, בלשון התנאים "עסוקין בצרכי ציבור" (תוספתא ברכות פ"א ה"ב). מהמקורות נראה שמותר לצאת למשימה כזו, אף שבעקבות כך האדם יימצא במצב שבו לא יוכל לקיים את מצות סוכה, כגון שיהיה בספינה או בדרך. מסתבר שאנשים שיצאו למשימות כאלה הם שלוחי מצוה הנזכרים במשנה. לפי המשנה, אנשים אלו אכן פטורים מסוכה, ואין אומרים להם לדחות את שליחותם עד לאחר חג הסוכות. בהתאם לכך, גם רבי אלעזר בן עזריה (או רבן גמליאל) בברייתא סבר שהיותו "שליח מצוה" פוטרת אותו מן הצורך לדאוג לסוכה. על סיבת הפטור של שלוחי מצוה נדון בהמשך המאמר.

3. הסוגיא – הערות פרשניות

חלק א' של הסוגיא

כפי שכבר צוין, חלק א' של הסוגיא אינו מתאים למשנתנו העוסקת בפטור של שלוחי מצוה מן הסוכה. בחלק זה של הסוגיא לא מדובר על מצות סוכה אלא על קריאת שמע

7 ויקרא רבה ה, מהדורת מרגליות עמ' קי. "חולת אנטוכיא" – שם העמק אשר בסביבות אנטוכיא, בצפון מערב סוריה; "לעסוק במגבית חכמים" – לאסוף נדבות בשביל לתמוך בחכמי הישיבות של ארץ ישראל.

8 שמות רבה פרשה ל, ט.

9 ברייתא בבבלי סוכה מא ע"ב; תוספתא סוכה פ"ב ה"א.

העוסק במצוה פטור מן המצוה - שלוחי מצוה פטורין מן הסוכה

ותפילין. אין כאן התייחסות ללשון המשנה במסכת סוכה "שלוחי מצוה", הסוגיא משתמשת בביטוי שונה – "העוסק במצוה". אם הסוגיא הייתה נוצרת או מעוצבת בהקשר של המשנה במסכת סוכה, היינו מצפים שיהיה לכך איזשהו ביטוי סגנוני-לשוני, וזה אינו קיים.

מקבילה מלאה לחלק הזה של הסוגיא נמצאת במסכת ברכות (יא ע"א, וכן טז ע"א-ע"ב) ושם (טז ע"א-ע"ב) היא מובאת על המשנה "חתן פטור מקריאת שמע" (ברכות פ"ב מ"ה). נביא כאן את הסוגיא המקבילה, בבלי ברכות טז ע"ב (על פי כ"י אוקספורד 366, בהשלמת חלק מהקיצורים):

מתני'. חתן פטור מקרית שמע, וכו'.

תנו רבנן: 'בשבתך בביתך' פרט לעוסק במצוה, 'ובלכתך בדרך' פרט לחתן; מכאן אמרו הכונס את הבתולה פטור והאלמנה חייב. מאי טעמא?

אמ' רב פפא: בדרך, מה דרך רשות אף כל רשות, לאפוקי האי דבמצוה קא עסיק. מי לא עס[ין] קינן דקא אזיל לדבר מצוה וקאמר רחמנא ליקרי.

אם כן, לימא קרא בלכת, מאי 'בלכתך'?

בלכתך דידך הוא דמחייבת, בלכת מצוה פטירת.

אי הכי, מאי איריא כונס את הבתולה, אפי' כונס את האלמנה נמי. האי טריד והאי לא טריד.

אי משום טירדא, אפי' טבעה ספינתו בים נמי.

וכי תימא אין הכי נמי,

אלמא אמ' ר' אבא בר זבדא אמ' רב אמ' אבא: אבל חייב בכל מצות האמורות בתורה חוץ מן התפילין,

שנא' בהם 'פאר', שנא' 'לשום לאבלי ציון לתת להם פאר תחת אפר'.

אמרי: התם טריד טירדא דרשות, הכא טריד טירדא דחובה.

כאן נראה באופן ברור שהסוגיא נמצאת במקומה הטבעי. אם כן, נוכל לומר בוודאות שסוגיא זו מקורה בברכות והיא הועברה לאחר מכן למסכת סוכה וקשרה למשנתנו.

חלק ב' של הסוגיא

כעת נוכל להבין את חלק ב' של הסוגיא, שלדעתנו הוא המקורי בתלמוד הקדום במסכת סוכה. לאמיתו של דבר לא מדובר בסוגיא של ממש אלא בברייתא בלבד. במבט ראשון נראית גם ברייתא זו כנטע זר בסוגיא שלנו, שהרי אף היא אינה עוסקת בענייני סוכה.¹⁰

10 כמו כן לא ניתן להגיד שהיא המשך לסוגיא הקודמת, שהרי אין היא דנה בעוסק במצוה שפטור מן המצוה.

ולא היא. הברייתא לא נמצאת במקום אחר בבבלי ולכן אין לומר שהיא הועברה לכאן. מקבילתה היחידה נמצאת במדרש הלכה, בספרי במדבר, אך שם היא מופיעה בצורה שונה, כמו שנראה בהמשך, בחלק השני של המאמר.

מובאת כאן ברייתא המדברת על אנשים שמספר ימים לפני חג הפסח עשו מצוה שגרמה להם להיטמא (טיפלו במת), ובעקבות כך לא יכלו להשתתף בעשיית הפסח (כלשון הפסוק – היו "טמאים לנפש אדם"). לצורך מהלך הסוגיא לא משנה מי הם היו ולמי בדיוק הם נטמאו: האם אלו נושאי ארונו של יוסף, מישאל ואלצפן שנטמאו לנדב ואביהוא או שנטמאו למת כלשהוא – בכל מקרה המסקנה, בניסוחו של רש"י (דף כה ע"ב סוף ד"ה טמאי מת מצוה), היא ש"מצוה קלה הבאה לידך אינך צריך לדחותה מפני חמורה העתידה לבוא".

כאמור, הברייתא לא עוסקת בענייני סוכה וגם לא מדברת על שלוחי מצוה, אך העיקרון בברייתא ובמשנה זהה. הן במשנה והן בברייתא מדובר על אנשים הנדרשים לקיים משימה חשובה, שביצועה עלול למנוע מהם לקיים את מצוה התלויה בזמן מסוים (קרבן פסח, סוכה). כלומר, מקורות אלו אינם מדברים על כך ש"העוסק במצוה פטור מן המצוה" אלא על כלל שונה במקצת: מותר (ואף חובה) לקיים מצוה, למרות שבעקבות כך לא תהיה יכולת לקיים מצוה אחרת התלויה בזמן מסוים; לפיכך "שלוחי מצוה פטורין מן הסוכה".

בנוסף הברייתא, משמעותה ויחסה למקבילה בספרי נדון בחלק השני של המאמר.

עורך הסוגיא

לבסוף נאמר מספר מילים על שורות הסיום של הסוגיא. בתלמוד הבבלי מקובלת ההנחה (הנחה שהתפתחה רק בסוף ימי האמוראים!) שאין לומדים אותה הלכה משתי דרשות שונות.¹¹ על סמך הנחה זו שואל בעל הסוגיא שלפנינו: "מהכא נפקא? מהתם נפקא..." (שורה 16). תשובתו היא שיש צורך בשתי הדרשות – והוא מיישב את הכפילות בעזרת צריכותא (שורות 23-27).

4. התפתחות הכלל 'העוסק במצוה פטור מן המצוה'

במעשה המוזכר בבבלי (סוכה כו ע"א, ובצורה אחרת שם י ע"ב) דברי רב חסדא ורבה בר רב הונא "אנן שלוחי מצוה אנן ופטורין" עדיין מתפרשים לפי התפיסה הראשונה, התנאית:

11 ראו כ"ץ (לעיל הערה 1), עמ' 328, ליד הע' 13.

העוסק במצוה פטור מן המצוה - שלוחי מצוה פטורין מן הסוכה

תנו רבנן: הולכי דרכים ביום – פטורין מן הסוכה ביום, וחייבין בלילה. הולכי דרכים בלילה – פטורין מן הסוכה בלילה, וחייבין ביום. הולכי דרכים ביום ובלילה – פטורין מן הסוכה בין ביום ובין בלילה. הולכין לדבר מצוה – פטורין בין ביום ובין בלילה.

כי הא דרב חסדא ורבה בר רב הונא, כי הוו עיילי בשבתא דרגלא לבי ריש גלותא – הוו גנו ארקתא דסורא. אמרי: אנן שלוחי מצוה אנן, ופטורין.

במסגרת זו לא ניכנס לשאלה מה בדיוק נעשה בשבת דרגלא בבי ריש גלותא, אך אין כאן אלא פרשנות להלכה שבמשנה "שלוחי מצוה פטורין מן הסוכה". אמוראים אלו מדברים על פטור ממצות סוכה בלבד. ודוק: אין הם משתמשים במושג "עוסקין במצוה" אלא בלשון המשנה "שלוחי מצוה".

לעומת הבנה זו, בעל הסוגיא הבין את משנתנו "שלוחי מצוה פטורין מן הסוכה" כדוגמא לכלל "העוסק במצוה פטור מן המצוה", ובצורה זהה הבין גם את המשנה במסכת ברכות "חתן פטור מקריאת שמע" (ברכות פ"ב מ"ה). על סמך הבנה זו העביר את הסוגיא ממסכת ברכות לכאן, וקשרה למשנתנו.

אולם גם הסוגיא במסכת ברכות (דף טז) אינה דנה בכלל "העוסק במצוה פטור מן המצוה", ואף אין במשמע שהיא מקבלת אותו. בסוגיא זו, בדומה למשנה שם (פ"ב מ"ה), נידון רק פטור מצומצם ביותר: פטור של חתן ושל העוסק במצוה מחובת קריאת שמע. הסוגיא מביאה מדרש תנאי (הנמצא כבר בתוספתא ברכות פ"א ה"ג) וקובעת שהפטור מקריאת שמע הוא רק במקרה שאדם עוסק במצוה או טרוד במצוה (חתן הכונס את הבתולה).

ביחס בין שתי הסוגיות במסכת ברכות (בדף יא ובדף טז) ראוי לדון במסגרת עיסוק במסכת ברכות. נעיר רק מספר הערות, הנוגעות גם לנושא דיוננו. הסוגיא המקורית היא בדף טז, על המשנה "חתן פטור מקריאת שמע" (פ"ב מ"ה). משם היא הועברה למסכת סוכה וכן לפרק ראשון במסכת ברכות, דף יא ע"א, ושם היא שולבה בתוך הסוגיא המקומית.¹² מנוסח תשובת רב שרירא ורב האי גאון רואים שתוספת זו לסוגיית ברכות יא ע"א עדיין לא הייתה לפניהם (אוצר הגאונים, ברכות, אוצר התשובות, עמ' 24, סי' מה):¹³

ובית שמאי האיי "בלכתך בדרך" מאי דרשו ביה?
ההוא מיבעי ליה פרט לחתן.

12 ראו מאמרו של עוזי פוקס, "מתלמוד התנאים לתלמוד הגאונים, עיון בסוגיית ברכות יא ע"א וגלגוליה", העומד להתפרסם בקרוב בכתב העת סידרא.

13 ראוי להדגיש שהגאון מוסר את נוסח התלמוד ופירושו, כפי שנאמר בשאלה שם: "ופרשת דגמרא דהני תרתי הילכתא אית ביה גביכו שיבוש ותבעת למכתב גמרא ופירושיה".

ובית הלל לאו מימילה [=ממילא] שמעת מינה דקארי קרית שמע בהדי דאזיל.¹⁴

לסוגיא זו יש מקבילה בירושלמי במסכת ברכות בלבד (פ"א ה"ג, ג ע"ב):

הא דבית הלל מקיימין תרין קרייא,

מה מקיימין דבית שמי 'בשבתך בבתיך ובלכתך בדרך'?

'בשבתך בבתיך' – פרט לעוסקים במצות, 'ובלכתך בדרך' – פרט לחתנים.

הכלל ההלכתי "העוסק במצוה פטור מן המצוה" נתחדש בתקופה בתור אמוראית (מופיע כאן ובמסכת סוטה מד ע"ב, בדברי סתם התלמוד). הוא אינו מופיע במקורות תנאיים ואמוראיים (משנה, תוספתא, מדרשי הלכה, תלמוד ירושלמי, ודברי אמוראים בבבלי). זאת למעט ברייתא במסכת סוכה (כו ע"א):

א"ר חנניה בן עקביה: כותבי ספרים תפלין ומזוזות, הן ותגריהן ותגרי תגריהן

וכל העוסקין במלאכת שמים – פטורין מן התפלה ומן התפלין, וחייבין בקרית שמע,

לקיים דברי ר' יוסי הגלילי,

שהיה ר' יוסי הגלילי אומר העוסק במצוה פטור מן המצוה.¹⁵

בברייתא זו יש לדון בנפרד. כאן אעיר רק, שמדובר בברייתא בעייתית ומעובדת, כפי שכבר העירו רי"ן אפשטיין ול' גינצבורג,¹⁶ והמשפט האחרון "שהיה ר' יוסי הגלילי

14 כנראה שגם במדרש הגדול עדיין נמצא הנוסח המקורי של הסוגיא, ראו מדרש הגדול, דברים ו ז, עמ' קלה: "ובית שמאי נמי הא כתיב 'בלכתך בדרך' סברי ההוא לדבר מצוה הוא דאתא. וב"ה, לאו ממילא ש"מ דכי מסגית באורחא נמי קרי".

15 כך במסורת נוסח תימן, וראו גם ר"ח.

16 רי"ן אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, עמ' 260, כותב: "ברייתא זו מושפעה בוודאי מן הברייתא הדומה לה שבפסחים נ ע"ב". וראו גם גינצבורג (לעיל הע' 5), שכותב: "ואין רחוק כלל מלאמר ש'ההערה', לקיים וכי, היא לחכם אחד שלאחר חתום התלמוד". ככל הנראה מספר ברייתות עומדות ברקע לעיבודה של הברייתא ולהוספות עליה; זאת למרות שברייתות אלו אינן דנות בעניין הלכתי, מכל מקום לשונן דומה לברייתא שלנו. כך הברייתא המובאת בבבלי פסחים (נ ע"ב): "תנו רבנן: כותבי ספרים תפלין ומזוזות, הן ותגריהן ותגרי תגריהן, וכל העוסקין במלאכת שמים, לאיתויי מוכרי תכלת – אינן רואין סימן ברכה לעולם"; וראו מקבילה לברייתא זו בתוספתא ביכורים (פ"ב ה"טו): "המוכר ספר תורה אינו רואה סימן ברכה לעולם. כותבי ספרים תפלין ומזוזות הן ותגריהן ותגרי תגריהן וכל העוסקין לשם גבוה – אינן רואין סימן ברכה לעולם; ואם היו עסוקין לשם שמים – הרי הן בכלל ברכה". ראוי להוסיף שככל הנראה גם הברייתא בתוספתא ברכות פ"ב ה"ו (ובמיוחד לפי נוסחה בירושלמי) נמצאת ברקעה של ברייתא זו, וזו לשון הברייתא בירושלמי: "תני: כותבי ספרים תפלין ומזוזות מפסיקין לקרית שמע ואין מפסיקין לתפילה. רבי חנניה בן עקיבה אומר: כשם שמפסיקין לקרית שמע כך מפסיקין לתפילה ולתפלין ולשאר כל

העוסק במצוה פטור מן המצוה - שלוחי מצוה פטורין מן הסוכה

אומר העוסק במצוה פטור מן המצוה" נוסף כפירוש למשפט "לקיים דברי ר' יוסי הגלילי", וככל הנראה הכוונה לברייתא שבסוגייתנו, לפי פרשנותה בסוגיא.¹⁷

לסיכום, ישנם שני כללים הלכתיים מתקופת התנאים:

א. יש לקיים מצוה כעת, למרות שהדבר יכול להביא למצב שלא יהיה ניתן לקיים בעתיד מצוה שקיומה תלוי בזמן (שלוחי מצוה – מצות סוכה, טמאי מת – קרבן פסח).

ב. פטור של העוסקים במצות ודומיהם מקריאת שמע,¹⁸ ולדעות שונות גם מתפילה ותפילין (תוספתא ברכות פ"ב ה"ו, ה"י והי"א; פ"א ה"ג ובמקבילותיהן). על הפטור מקריאת שמע כותב ר"ל גינצבורג: "כל עקרה של ק"ש היא קבלת עול מלכות שמים וקבלת עול מצות ומי שעוסק במצוה הרי כבר קיבל עליו במעשה זה עול מצות".¹⁹ בצורה דומה ניתן להסביר גם את הפטור ממצות תפילין וגם את הפטור מתפילה. במסגרת זו לא ניכנס להגדרה המדויקת שלהם לפי הדעות השונות.²⁰

רק בתקופה הבתר-אמוראית הובנו הלכות אלו כביטוי לעיקרון לפיו קיום מצוה אחת פוטר מקיום מצוה אחרת, ואז ניסחו את הכלל – "העוסק במצוה פטור מן המצוה".²¹

מצותיה של תורה" (ירושלמי ברכות פ"א [ה"ב], ג ע"ב; ביכורים פ"ג ה"ג, סה ע"ג; שבת פ"א [ה"ב], ג ע"ב). וכפי שהעיר עליה ר"ש ליברמן: "אבל בבבלי סוכה מבואר בדעתו להפך" (תוספתא כפשוטה, ברכות, עמ' 16, לשו' 14).

17 מן הראוי להעיר שגם ההלכה שבברייתא בדף כו ע"א: "הולכי לדבר מצוה פטורין בין ביום בין בלילה", אין לה מקבילה בתוספתא או בירושלמי. ראו תוספתא סוכה פ"ב ה"ג, עמ' 261; ירושלמי סוכה פ"ב ה"ה, ג ע"א. ומעיר הר"ש ליברמן: "וטעם הפטור בכל אילו, מפני שבעינין תשבו כעין תדורו, ואף בשאר ימות השנה אינו לן בבית ככגון דא, כמו שנתבאר בבבלי שם" (תוספתא כפשוטה, סוכה, עמ' 853).

18 על פטור של מי שמתו מוטל לפניו, ראו מדרש תנאים לדברים טז ג, עמ' 91: "ר' שמעון אומר: 'כל ימי חיך' – ימים שאת עסוק בהן עם החיים; הרי מי שמתו מוטל לפניו פטור מן המצות"; ירושלמי ברכות פ"ג ה"א, ה ע"ד: "אמ' ר' בון: כת' 'למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך' – ימים שאת עוסק בהן בחיים ולא ימים שאת עוסק בהן במתים".

19 גינצבורג (לעיל הע' 5), עמ' 31.

20 ראו לעת עתה גם משה בנוביץ, "שינון: קריאת שמע במשנתו של רבי שמעון בר יוחאי", סידרא כ (תשס"ה), עמ' 25 הע' 2.

21 על תהליך דומה בעניינים אחרים ראו, למשל, י' רובינשטיין, "פירושי מקורות תנאים על ידי עקרונות כללים ומופשטים", י' אלמן, א"ב הלבני וצ"א שטיינפלד (עורכים), נטיעות לדוד: ספר היובל לדוד הלבני, ירושלים תשס"ה, עמ' רעה-רעו.

חלק ב' – הברייתא בבבלי ובספרי במדבר

1. הדרשה בספרי – עיבוד דברי ר' עקיבה לשיטת דבי ר' ישמעאל²²

לפני שנדון בברייתא שבבבלי נבאר את מקבילתה בספרי במדבר (פיסקא סח, מהד' הורוביץ עמ' 63):²³

'ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש' וג' (במדבר ט ו).

2 מי היו?

נושאי ארונו שליוסף היו, דברי ר' ישמעאל.

4 ר' עקיבה אומ': מישאל ואלצפן היו, שניטמו לנדב ואביהוא.

ר' יצחק או': אין צריך.

6 אם נושאי ארונו שליוסף יכולין היו ליטהר

ואם מישאל ואלצפן היו יכולין ליטהר.

8 ומי היו?

למת מצוה ניטמו,

10 שנ' 'ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא' (שם)

ביום ההוא לא היו יכולין לעשות

12 יכולין הם לעשות ביום שלאחריו.

נמצינו למידין שחל שביעי שלהן להיות ערב הפסח.

השאלה שבה פותח הספרי, "מי היו?", היא מתחום עיסוקה של האגדה:²⁴ מי הם אותם אנשים חשובים שאינם מוכנים לוותר על השתתפות בקרבן פסח?²⁵ תשובותיהם של ר'

22 ראו חיים מיליקובסקי, "עיונים בפרשנות פרשת המילואים: קרבנות ימי המילואים במגילת המקדש, הימים 'די לא למספד' בריש מגילת תענית והמחלוקת על תאריך ימי המילואים בספרות חז"ל", מחקרי תלמוד ג (תשס"ה), עמ' 519-542, ובמיוחד מעמ' 536 ואילך. בחלקים גדולים של מאמרי תואמים דבריי את דבריו, ואני שמח שכיוונוני לדבריו (וראו לעיל, בהערה שבראש המאמר).
23 על פי כ"י רומי 32.

24 האגדה מנסה להשלים זיהויים של דמויות אנונימיות במקרא. ראו יצחק היינמן, דרכי האגדה,³ ירושלים 1970, עמ' 27-28.

25 ראו בהמשך הפיסקא, ד"ה 'ויאמרו האנשים ההמה אליו': "מגיד שהיו בני אדם כשרים וצדיקים וחרדים על המצוות". וראו גם ספרי זוטא, עמ' 259, שו' 7 ושו' 14-15: "ויאמרו האנשים" – בעלי שמות היו... 'ויאמר אליהם משה עמדו ואשמעה מה יצוה ה' לכם' – כדיים אתם שידבר עמכם; ד"א: כדיים אתם שידבר עמי על ידכם".

ישמעאל ושל ר' עקיבא מתאימות לשאלה ומובנות – מדובר מישאל ואלצפן או בנושאי ארונו של יוסף.²⁶ מכל מקום, ראוי לציין שהם לא מביאים ראיה לדבריהם. לעומתם, תשובתן של ר' יצחק היא מנומקת – אך אינה מתאימה לשאלה. גם לאחר תשובתו אין אנו יודעים את זהותם של האנשים האלו ואפילו לא את תפקידם. הם נשאו אנשים סתמיים, לא יודעים.²⁷ יתרה מזו: חלק מדברי ר' יצחק מפליגים לעניינים שאינם שייכים לנושא שבשאלה; בנוסף לכך, כפי שנפרט מיד, יש בהם חספוס מסוים.

בדברי ר' יצחק כלולים ארבעה היגדים: 1. נושאי ארונו של יוסף וכן מישאל ואלצפן היו יכולים ליטהר ולכן לא מדובר בהם (שו' 6-7); 2. מדובר באנשים שנטמאו למת מצוה (שו' 8-9); 3. ר' יצחק מביא לטיעונו (או לחלק מטיעונו) ראיה מהפסוק: "שנ' ולא יכלו וכו'" (שו' 10-12); 4. מדובר באנשים שערב פסח היו ביום השביעי (=האחרון) לטומאתם ולמחרת הם טהורים (שו' 13).

אם נתבונן בדברי ר' יצחק נראה כמה קשיים:

א. אם ר' יצחק חולק על דברי קודמיו, מדוע אינו מסתפק בקביעה כי מדובר בטמאי מת מצוה (שו' 9); מדוע חשוב לו להדגיש שיכולים היו להיות טהורים למחרת (שו' 10-13)? הרי בטענו טענה זו הוא קובע עמדה בשאלה ההלכתית, האם יכולים אנשים אחרים להקריב קרבן פסח בשביל טמא מת שהיום השביעי לטומאתו חל בערב פסח. זהו עניין חדש שאין לו קשר לשאלת המדרש "מי היו?".

ב. כדי להוכיח שלא מדובר בנושאי ארונו של יוסף או במישאל ואלצפן, ניתן להסתפק בהבאת ראיה מתחילת הפסוק: "ולא יכלו לעשות הפסח" – הא אלו (נושאי ארונו של יוסף ומישאל ואלצפן) כן יכלו לעשות הפסח, שהרי יכלו להיטהר מזמן. לשם מה יש להמשיך את הדרשה (שו' 11-13), במיוחד כשאין היא מוכיחה שמדובר בטמאי מת מצוה?!

ג. ואם הדיוק מהפסוק (שו' 10-13) אינו ראיה לדעתו שמדובר באנשים שנטמאו למת מצוה אלא ביסוס לטיעון לדחות את דברי ר' ישמעאל ור' עקיבא, סדר דבריו היה צריך להיות בהתאם. על ר' יצחק היה להשלים את הטיעון שבו הוא

26 למרות שאין אנו יודעים את שמם של נושאי הארון, אנו יודעים עליהם דבר-מה הקשור לשם ידוע, יוסף. המקרא מייחס חשיבות להעלאת עצמותיו של יוסף ממצרים, פעולה שמבוצעת, על פי המסופר בספר שמות, על ידי משה עצמו: "וַיִּקַּח מֹשֶׁה אֶת עֲצָמוֹת יוֹסֵף עִמּוֹ כִּי הִשְׁבִּיעַ אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר פֶּקֶד אֱלֹהִים אֶתְכֶם וְהִעֲלִיתֶם אֶת עֲצָמוֹתַי מִזֶּה אִתְּכֶם" (שמות יג ט).

27 דבר זה בולט עוד יותר בפירושו של רש"י לדברי ר' יצחק. לפי רש"י לא מדובר דווקא באנשים שנטמאו למת מצוה, וכלשונו ("ה טמאי מת מצוה"): "לאו מת מצוה דווקא קאמר, דאפילו מתייהן נמי מת מצוה קרי להו, דמצוה להתעסק בהן, כגון האמורים בפרשת כהנים (ויקרא כא) שהכהן מטמא בו".

דוחה את דברי קודמיו (שו' 10-13 מיד לאחר שו' 5-7), ולאחר מיכן להציע את דעתו: "ומי היו? למת מצוה ניטמו" (שו' 8-9).

כנראה בגלל קשיים אלו הציע ר' מאיר איש שלום לקרוא את הספרי בצורה אחרת, ולפרש שמדובר כאן בשתי דרשות נפרדות. כך הוא גם סידר אותן במהדורתו (יז ע"ב):²⁸

[דרשה 1] 'ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש' וג'. מי היו?

נושאי ארונו שליוסף היו, דברי ר' ישמעאל.

ר' עקיבה אומ': מישאל ואלצפן היו, שניטמו לנדב ואביהוא.

ר' יצחק אר': אין צריך.

אם נושאי ארונו שליוסף יכולין היו ליטהר, ואם מישאל ואלצפן היו יכולין ליטהר.

ומי היו? למת מצוה ניטמו, שנ' 'ולא יכלו לעשות הפסח'.

[דרשה 2] 'ביום ההוא' –

ביום ההוא לא היו יכולין לעשות, יכולין הם לעשות ביום שלאחריו.

נמצינו למידין שחל שביעי שלהן להיות ערב הפסח.

הצעת איש שלום בעצם מבליטה את הקושי שעליו עמדנו לעיל, ומנסה לפתור אותו על ידי חלוקת הדרשה לשתיים. אכן, אם נקבל את פירושו חלק מן הקשיים ייפתרו.

כאמור, לדעת איש שלום הדרשה הראשונה מסתיימת במילים "ולא יכלו לעשות הפסח", והדרשה השנייה מתחילה במילים "ביום ההוא". אך גם בפיתרון זה יש קושי; שהרי הדרשה (השנייה לדעתו) נסובה על המילים "יכלו", "ההוא" ("ביום ההוא לא היו יכולין לעשות, יכולין הם לעשות ביום שלאחריו"). אם כך הדבר, המובאה מהפסוק שפותחת את הדרשה השנייה הייתה צריכה להתחיל במילים "ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא", ולא רק בשתי המילים האחרונות. כך שגם לפי פירוש זה הנוסח שלפנינו מעורר קושי, אם כי לא מדובר בקושי רציני, שהרי אפשר לומר שתחילת הפסוק "ולא יכלו לעשות הפסח" נשמט בפעם השנייה כיוון שהוא הובא פעמיים ברציפות.²⁹

ואולי ניתן להסביר את הספרי בדרך נוספת. אם לא נגרוס את המילה "שנאמר" (בשו' 10), אז נקבל, גם כן, שני מאמרים נפרדים: 1. דעת ר' יצחק הטוען שהאנשים הללו היו טמאים למת מצוה; 2. דרשה עצמאית, המסיקה מהפסוק "ולא יכלו וכו'" שמדובר בטמאים שהשביעי לטומאתם חל בערב פסח. אולם, כאמור, לפי הצעה זו אנו צריכים להגיה את נוסח הספרי ולמחוק את המילה "שנ". אלא שמילה זו מתועדת בכל עדי הנוסח וקשה למחקה בלא אסמכתא של ממש. לפיכך, ולאור האמור לעיל, נראה שיש להשאיר על כנו את נוסח הספרי, ולקבוע כי מדובר כאן בדרשה אחת ארוכה של ר' יצחק – דרשה שיש בה קשיים, כיוון שחלק ממנה מופיע בשימוש משני.

28 הנוסח המובא כאן הוא עפ"י כ"י רומי, ולא הנוסח שבמהדורתו.

29 גם מיליקובסקי (לעיל הע' 22), עמ' 538 ובמיוחד הע' 53, העיר על הקשיים בהצעתו של ר' מאיר איש שלום, ראו שם.

לפני שננסה להסביר את התהוותה של דרשה זו, נשוב לעיין בהסברו של ר' עקיבא: "מישאל ואלצפן היו, שניטמו לנדב ואביהוא". כיצד יענה ר' עקיבה לטענת ר' יצחק: "אם מישאל ואלצפן היו יכולין ליטהר"? טענה זו מבוססת על התפיסה הפשוטה בדברי חז"ל, לפיה היום השמיני למילואים, שבו נטמאו מישאל ואלצפן, חל בראש חודש ניסן – והרי לא סביר שר' עקיבא לא עשה את חשבון הימים, ואינו מודע לכך שמישאל ואלצפן היו יכולים ליטהר לפני הפסח?

התפיסה שלפיה היום השמיני למילואים חל בראש חודש ניסן עולה ממספר מקורות. כך, למשל, נאמר בסדר עולם (פר' ז, מהד' מיליקובסקי):

אימתי התחילו ימי המילואים? בעשרים ושלשה באדר.
באחד בניסן שלמו ימי המילואים.

כל שבעת ימי המילואים היה משה מעמיד את המשכן בכל בקר ובקר
ומקריב עליו קורבנותיו ומפרקו, ובשמיני העמידו ולא פירקו.
ר' יוסי ב"ר יהודה או': אף בשמיני העמידו ופרקו.

וכן בספרא (מכילתא דמילואים, [שמיני], הלכה יד, מד ע"ג):

'ויהי ביום השמיני' (ויקרא ט א) – הוא יום שמיני מקדושת אהרן ובניו,
או יכול שמיני בחדש?

תל' לו' ויהי בחודש הראשון בשנה השנית הוקם המשכן' (שמות מ יז) –
מלמד שבראש חדש הוקם המשכן.³⁰

מכל המקורות האלו נוצר הרושם שזוהי הדעה היחידה אצל חז"ל. אך ככל הנראה זו דעה השייכת בתקופת התנאים לדבי ר' ישמעאל בלבד. כל חמשת המקומות במדרשי ההלכה בהם מובאת הדעה שהיום השמיני למילואים הוא ראש חודש ניסן, אינם שייכים לדבי ר' עקיבא אלא למדרשי תנאים מדבי ר' ישמעאל.³¹

אולם מסתבר שלפי ר' עקיבא ימי המילואים התחילו בראש חודש ניסן, ולפיכך "היום השמיני" (ויקרא ט א) הוא שמיני לחודש, כפשוטם של הפסוקים.³² ומכיוון שמישאל

30 ראו גם: ספרא, מכילתא דמילואים, [פרשת צו], הלכה לו (כ"י רומי 32; מב ע"ד – מג ע"א); ספרא, מכילתא דמילואים, [שמיני], הלכה א (מג ע"ג); ירושלמי מגילה פ"ג ה"ו, עד ע"ב; בבלי שבת פז ע"ב. ראו גם להלן, הערה 58.

31 שלושה במכילתא דמילואים: [שמיני], הלכה יד, מד ע"ג; [פרשת צו], הלכה לו, מב ע"ד – מג ע"א; [שמיני], הלכה א, מג ע"ג; ושנים בספרי במדבר, פיס' מד, עמ' 49; שם, פיס' מח, עמ' 52.

32 זוהי גם התפיסה במגילת המקדש, כפי שהעיר יגאל ידין, מגילת המקדש, א', ירושלים תשל"ז, עמ' 77-78; וראו את דיונו המעמיק של מיליקובסקי (לעיל הערה 22), וסיכמו שם בעמ' 536. מיליקובסקי גם מעיר, בעקבות מחקרים קודמים, שכך משתמע גם מדברי יוסף בן מתתיהו,

ואלצפן נטמאו ביום זה, הרי שלפי ר' עקיבא באמת היום השביעי לטומאתם יחול בערב פסח, י"ד בניסן. זוהי הסיבה לכך שהם לא היו יכולים להיטהר ולעשות את הפסח. נראה שהראשון שהבין כך את הספרי הוא ר' אברהם אבן עזרא, וזו לשונו (שמות מ' ב, בפירושו הארוך): "מחלוקת היא, יש אומרים כי יום השמיני למילואים היה יום ראש חודש ניסן... והנה מצאנו בספרי כי מישאל ואלצפן היו הטמאים לנפש אדם, והנה יום שמיני למילואים הוא שמיני לחדש".³³

כאמור, לפי דבי ר' ישמעאל "היום השמיני" – הוא השמיני למילואים – חל בראש חודש ניסן. לשיטה זו, דעתו של ר' עקיבא לפיה מדובר במישאל ואלצפן היא אכן בלתי-אפשרית, שכן, כדברי ר' יצחק, הם היו יכולים להיטהר לפני הפסח.

לאור דברים אלו, נראה לי להציע כי לפנינו דרשה מעובדת ובשימוש משני. בשלב הראשון רוב דברי ר' יצחק היו בפי ר' עקיבא, ודרשת ר' עקיבא הייתה בערך בלשון זו:

ר' עקיבא אומר: מישאל ואלצפן היו שניטמו לנדב ואביהוא, שנאמר 'ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא', ביום ההוא לא היו יכולין לעשות יכולין הם לעשות ביום שלאחריו. נמצינו למדין שחל שביעי שלהן להיות ערב הפסח.

לפי גישה זו יש ראייה יפה מהפסוק "ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא" – ביום ההוא לא יכולים, אבל למחרת היו יכולים, כאשר תיאור זה מתאים באופן מדויק למישאל ואלצפן. אין מהפסוקים ראייה מפורשת שמדובר במישאל ואלצפן, אך יש ראייה מהדרשה שמדובר באנשים ששביעי של טומאתם חל בערב פסח, וכפי שכבר אמרנו עובדה זו מתאימה להפליא למישאל ואלצפן.

רק לפי שיטה זו של ר' עקיבא, מתלכדים שני הנושאים: מי היו האנשים הללו? – מתחום האגדה; והאם מקריבים קרבן פסח על טמאי מת שחל שביעי לטומאתם ביום י"ד לניסן? – מתחום ההלכה. ולא עוד, אלא שלפי דרשה זו של ר' עקיבא מובנת יותר טענת האנשים הללו: "למה נגרע לבלתי הקרב את קרבן ה' במועדו בתוך בני ישראל" (במדבר ט ז). מדובר באנשים שכעת הם טמאים, אך בלילה, בזמן אכילת הפסח, יהיו טהורים. לפנינו תסכול של אנשים הנמצאים על המפתן, אך אינם יכולים להשתתף עם כל עם ישראל בעשיית הפסח.

קדמוניות היהודים ג, 201-207, וככל הנראה גם לפי מגילת תענית ימי המילואים התחילו בראשון בניסן.

33 על פירושו זה של ראב"ע ועל נוסח הספרי שעמד לפניו ראו ביתר פירוט להלן, ליד הערה 46. וראו א' שמעא, "שתי מגמות בחנוכת המשכן והשתקפותן בתורת הקרבנות", מגדים ב (תשמ"ז), עמ'

מובן מאליו שאין לוותר על דרשה יפה ובעלת עוצמה כזאת. אולם, כידוע, ספרי במדבר הוא מבית מדרש של ר' ישמעאל,³⁴ ובבית מדרש זה, כאמור, לא ניתן היה לקבלה כמות שהיא. לכן ר' יצחק (שהוא מדבי ר' ישמעאל)³⁵ מביא דעה נוספת – "טמאי מת מצוה היו"³⁶ – ובונה את דרשתו על סמך דברי ר' עקיבה. כך בסופו של דבר מתקבלת דרשה ובה הקשיים שמנינו לעיל. לאחר שביארנו את הספרי נוכל להבין את הברייתא המקבילה שבבבלי, ונתחיל עם בירור נוסחה.

2. נוסח הדרשה בבבלי

בכל כתבי היד והדפוסים של הבבלי,³⁷ מופיעה הברייתא הנדונה כולה על שלוש הדעות – ר' יוסי הגלילי, ר' עקיבא ור' יצחק (בשינויים מסוימים),³⁸ חוץ מאשר בשלושה כתבי יד – שני כתבי יד תימניים וקטע גניזה,³⁹ המייצגים את הענף המזרחי של הנוסח הבבלי.⁴⁰ בכתבי יד אלו חסר קטע שלם, וכתוצאה מכך מוזכרות רק שתי דעות: זו של ר' יוסי הגלילי וזו של ר' עקיבא.

34 על התפלגותם של מדרשי ההלכה לפי בתי מדרש, שעליה הצביע רד"צ הופמן והתקבלה והתבססה במחקר שלאחריו, ראו רי"ן אפשטיין, מבואות לספרות התנאים, ירושלים-תל אביב תשי"ז, עמ' 521-536. על ספרי במדבר ראו שם, עמ' 588-589. לספרות נוספת ראו הפניות של מנחם כהנא, המכילות לפרשת עמלק, ירושלים תשנ"ט, עמ' 17-18.

35 ראו רי"ן אפשטיין, שם, עמ' 570.

36 ר' יצחק מדגיש בדבריו את החשיבות של העיסוק במת מצוה, וזאת למרות שגם לפי שיטתו אין צורך לומר שמדובר באנשים שנטמאו במת מצוה דווקא, כפי שכבר העיר רש"י (ראו לעיל הערה 27).

37 כתבי יד ספרדים: בית המדרש לרבנים (ENA 850) 1608; מינכן 140; אוקספורד (366) OPP. ADD FOL; כתבי יד ודפוס אשכנזיים: מינכן 95; ספרייה בריטית (400) HARL. 5508; וטיקן 134; דפוס פיזרו רע"א.

38 על הנוסח המשתקף בחידושי הרא"ה ראו להלן, עמ' 74.

39 כתבי יד התימניים: אוקספורד (2677) E. HEB. 51; בית המדרש לרבנים 218; קטע גניזה – קמברידג' T-S F1(1).65A. ביחס לכתבי היד התימניים נציין כי מדובר בכתבי יד התלויים אחד בשני ואולי גם כתבי יד שמרובים בהם דילוגים. ראו צ"מ פוקס, מהדורה ביקורתית של משניות מס' סוכה (דיסרטציה), האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ט, א', עמ' סא-סג; קארה (לעיל הע' 2).

40 בהמשך המאמר: הענף המזרחי.

נביא כאן את הברייתא בשתי צורותיה העיקריות – זו של רוב כתבי היד והדפוסים (כפי שהיא מיוצגת על ידי דפוס וילנא) וזו של הענף המזרחי (כפי שהיא מיוצגת בכ"י אוקספורד 2667):⁴¹

דפוס וילנא	כ"י אוקספורד 2667
והעוסק במצוה פטור מן המצוה מהכא נפקא מהתם נפקא דתניא 'ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם' וגו' אותם אנשים מי היו נושאי ארונו של יוסף היו דברי ר' יוסי הגלילי. ר' עקיבא אומר: מישאל ואלצפן היו	והעוסק במצוה פטור מן המצוה מהכא נפקא מהתם נפקא 'ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם' וג' נושאי ארונו שליוסף היו דברי ר' יוסי הגלילי. ר' עקיבא אומר: מישאל ואלצפן היו
שהיו עוסקין בנדב ואביהו ר' יצחק אומר: אם נושאי ארונו של יוסף היו כבר היו יכולין ליטהר אם מישאל ואלצפן היו יכולין היו ליטהר אלא עוסקין במת מצוה היו	
שחל שביעי שלהן להיות בערב פסח שנאמר 'ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא', ביום ההוא אין יכולין לעשות, הא למחר יכולין לעשות. צריכי וכו'.	שחל שביעי שלהן להיות בערב הפסח שנ' 'ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא', ביום ההוא אין יכולין לעשות, ולמחר יכולין לעשות. צריכי וכו'.

במבט ראשון ניתן היה לומר שבכתבי היד של הענף המזרחי אין לפנינו נוסח מקורי, אלא רק דילוג על ידי הדומות ("אלצפן היו" – "מצוה היו"). אך אם נעיין היטב במקורות נראה שלגרסה זו יש ביסוס רב. הדבר עולה בעיקר מן הסוגיה שבבבלי פסחים צ ע"ב [מובא כאן עפ"י כ"י בית המדרש לרבנים (EMC 271) 1623]:

אמ' רב יהודה אמר רב:

שוחטין וזורקין על טבול יום ומחוסר כפורים, ואין שוחטין וזורקין על טמא שרץ;
ועולא אמר: אף שוחטין וזורקין על טמא שרץ...

41 להשוואה בין כל עדי הנוסח ראו את ההעתיקה המשווה של הברייתא בנספח ב'. העתקה זו נעשתה על ידי על סמך עיון בתצלומים של כל עדי הנוסח (ראו כעת גם רבין שושטרי, נוסח פרק 'הישן' בבבלי, עבודת גמר במחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ו).

אלא לרב מדאוריתא נמי לא חזו ;
מאי טעמא, דאמר קרא 'איש איש כי יהיה טמא לנפש'
מי לא עסיקין שחל שביעי שלו להיות בערב הפסח,
ואמ' רחמ' נדחי.
וממאי דהכי.
רב כר' עקיבה סבירא ליה, דאמ':
מישאל ואלצפן היו, שחל שביעי שלהן להיות בערב הפסח,
שנ' 'ויהי אנשים אשר היו טמאים',
ביום ההוא אין יכולין לעשות, למחר יכולין לעשות;
ואמ' רחמ' נדחי.

מסוגיא זו עולה בפירוש שלדעת ר' עקיבא היום השביעי לטומאתם של מישאל ואלצפן חל בערב הפסח. זהו הנוסח במסכת פסחים כמעט בכל כתבי היד שבידינו (אם כי בדפוס הנוסח תוקן והותאם לנוסח הרווח במסכת סוכה),⁴² וכך עולה מעדותם של הראשונים.⁴³ ייתכן שיש לנו עדות נוספת לנוסח של הענף המזרחי. בלקח טוב לר' טוביה בר' אליעזר (פרשת צו) מובא: "דע שאף על פי שנחלקו חכמים ביום השמיני, יש מהם שאמרו שהוא שמיני למילואים שחל באחד בניסן, ויש מהם שאמרו כי חל יום שמיני בשמיני בניסן, ר' עקיבא אומר⁴⁴ בפרק הישן במסכת סוכה".⁴⁵ הערנו לעיל⁴⁶ על כך שר' אברהם אבן עזרא הבין מתוך הספרי שלדעת ר' עקיבא חנוכת המשכן הייתה בראש חדש ניסן ולכן היום השמיני למילואים הוא, לדעתו, בשמיני לניסן.⁴⁷ קרוב בעיני שהמקור לדבריו אלה הוא הקטע הנ"ל שבמדרש לקח טוב.⁴⁸ אמנם

42 ראו להלן, בנספח ג'.

43 ראו למשל: תוספות, סוכה כה ע"ב, ד"ה שחל: "לפי הספרים דגרסינן בפסחים בפ' האשה רב סבר לה כר"ע דאמר מישאל ואלצפן היו שחל שביעי שלהן להיות בערב הפסח"; תוספות רשב"א (ר"ש משאנן) פסחים צ ע"ב: "רב סבר לה כר' יצחק דאמר טמאי מת מצוה היו שחל שביעי שלהן להיות בערב פסח. זו גיר' הקונטרס, ויש ספרים שכתוב בהם: סבר לה כר' עקיבה דאמר מישאל ואלצפן היו שחל שביעי שלהן, כו'. וגיר' הקונטרס עיקר כדאיתה בסוכה דר' עקיבה דאמר התם מישאל ואלצפן לא קתני שחל שביעי שלהן בערב פסח".

44 כלומר: אומר כך.

45 מצוטט על פי דפוס ונציה שנת ש"ו, יא ע"ג; וילנא תרמ"ד עמ' 48. על מדרש 'לקח טוב' ראו כעת ישראל מ' תא-שמע, "מדרש לקח טוב" – רקעו ואופיו", בספרו: כנסת מחקרים, ג', איטליה וביזנטיון, ירושלים תשס"ו, עמ' 259-294.

46 עמ' 65, ושם הבאנו את דבריו בעניין זה.

47 אך ראו עדיין את דבריו בפירושו לספר ויקרא ריש פרשת שמיני! את פירושו הארוך לשמות כתב ראב"ע לאחר שכתב את פירושו הקצר לכל החומשים. ראו שמעא (לעיל הע' 33), עמ' 33 הע' 2.

בעל הלקח טוב הסתמך כנראה על הבבלי ("בפרק הישן במסכת סוכה") – כאשר, כפי שהסברנו, הנוסח שלפניו היה: "ר"ע אומר מישאל ואלצפן היו שחל שביעי שלהן להיות בערב הפסח". אולם, בעקבות הדברים הללו ניתן לפרש כך גם את הספרי, אפילו ששם כתוב רק: "ר"ע אומר מישאל ואלצפן היו שנטמאו לנדב ואביהו", ותו לא – ונראה שכך עשה האבן עזרא.

בעקבות ר' אברהם אבן עזרא הלכו מפרשים נוספים. ר' דוד צבי הופמן כותב שאלו כוונתם של דברי ר' עקיבא בסוגיית פסחים (צ ע"ב), על סמך כתבי יד של הבבלי.⁴⁹ לפניו, רדב"ז⁵⁰ הסביר כך גם את הסוגיה במסכת סוכה.⁵¹

בדברינו אלה ניסינו להראות את מקוריות הנוסח שבענף המזרחי. בעקבות זאת מתעוררת השאלה איך נוצר הנוסח השני, המתועד לא רק בדפוס אלא גם ברוב כתבי היד. על מנת לענות על שאלה זו נצטרך לעיין בפירושי רש"י ובהגהתו.

לפני שנדון בדברי רש"י ראוי להעיר שאין הבדל בין הנוסח שבענף המזרחי ובין נוסח הדפוס באשר למהלך תוכן הסוגיה. לפי נוסח הדפוס הקושיא של הגמרא היא מדברי ר' יצחק, ולפי הנוסח שבענף המזרחי הקושיא היא מדברי ר' עקיבא. וכך כותב רש"י (בד"ה שחל שביעי שלהן): "שמעינן מיניה דעוסק במצוה פטור מן המצוה, שהרי נטמאו במתיהן שבעה ימים לפני הפסח, ואף על פי שטומאה זו תעכב על ידם אכילת פסחיהן, אלמא: מצוה קלה הבאה לידך אינך צריך לדחותה מפני חמורה העתידה לבוא".

כמו כן, מדברינו עולה שהיחס בין הברייתא בספרי לבין מקבילתה בבבלי הוא, שהבבלי מביא את הברייתא המקורית יותר, לפני העיבוד של דבי ר' ישמעאל (ר' יצחק), ברייתא התואמת את דעת ר' עקיבא ובית מדרשו, שיום השמיני למילואים היה בח' בניסן. לעומת זאת, בספרי מובאת הברייתא כשהיא כבר מעובדת על פי גישת דבי ר' ישמעאל, שיום השמיני למילואים חל בראש חודש ניסן. עיבוד זה נעשה, כאמור, באמצעות דרשת ר' יצחק.

3. עיון בדברי רש"י על הדרשה

כך כותב רש"י על הדרשה שבה אנו דנים:

הכי גרסינן בברייתא בספרי: ר"ע אומר מישאל ואלצפן היו שנטמאו בנדב ואביהו.

48 ראב"ע הכירו, ראו בהקדמתו לפירוש התורה (מהד' וייזר, ערך א', עמ' ז).

49 בפירושו לויקרא ח א (בתוך פירושו לספר ויקרא, ירושלים תשל"ו, עמ' קצא). הוא כבר השתמש בדקדוקי סופרים למסכת פסחים.

50 ר' דוד בן שלמה אבן זמרא, בן המאה השש עשרה.

51 שו"ת הרדב"ז, חלק ו סימן ב אלפים רכב, עיי"ש.

העוסק במצוה פטור מן המצוה - שלוחי מצוה פטורין מן הסוכה

ר' יצחק אומר: אם נושאי ארונו של יוסף היו, יכולין היו ליטרה, ואם מישאל ואלצפן היו, יכולין היו ליטרה, אלא מי היו. טמאי מת מצוה היו שחל שביעי שלהן להיות בערב פסח, שנאמר ולא יכלו וגו'.⁵²

נראה שלפני רש"י עמד נוסח הבבלי המופיע בכתבי יד התימניים ובקטע הגניזה, ומגמתו בדבריו אלו איננה להביא את את הברייתא שבספרי לשם פירוש והשוואה בלבד אלא להגיה על פיה את נוסח התלמוד.⁵³ ניתן להביא לכך מספר נימוקים:

- א. רש"י משתמש במונח "הכי גרסינן בברייתא בספרי..." ולא בלשון "הכי איתא בספרי" או בלשון הבאה אחר.⁵⁴
- ב. אין רש"י מצטט את הברייתא מתחילתה – "ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם' וגו'. מי היו, נושאי ארונו של יוסף היו, דברי ר' ישמעאל" – אלא מתחיל לצטט מאמצע הברייתא: "ר' עקיבא אומר מישאל ואלצפן' וכו'. אם רש"י הביא את הספרי לשם השוואה או כדי להצביע על מקורם של הדברים, היה לו להביא את הברייתא מתחילתה.
- ג. אין רש"י מסתפק בציון העובדה שיש ברייתא כזו בספרי אלא מצטט חלק גדול ממנה, ועל כן ברור שכוונתו להביא את נוסח הברייתא כדי לקבוע על פיו את הנוסח הנכון אצלנו.
- ד. סופו של הציטוט מן הספרי, כפי שהוא מופיע ברש"י, איננו מתאים לנוסח הספרי בכל כתבי היד שבידינו.⁵⁵ ניתן להסביר תופעה זו באחת מן הדרכים הבאות:

52 רש"י, סוכה כה ע"ב, ד"ה הכי גרסינן בברייתא בספרי.

53 ראו גם מאמרה של ורד נעם, "מסורות נוסח קדומות בהגהות רש"י בתלמוד", סידרא י"ז (תשס"א-תשס"ב), עמ' 109-150. ראו שם עמ' 142, מס' 25 ובהערות 278-281. נעם מסופקת האם רש"י ביקש להגיה כאן או רק להביא את גירסת הספרי לשם השוואה או השלמה, ומעלה את האפשרות לפיה "אפשר שרש"י מתייחס לנוסח זה [ענף המזרחי – מ"כ] ומבקש להשלים את סוף הברייתא על פי המקבילה בספרי".

54 ראו, למשל, רש"י, שבועות מ ע"א: "ה"ג בתוספתא: דינר זהב זהוב יש לי בידך, אין לך בידי אלא דינר כסף – חייב"; ובתוספות שם, ד"ה בטוענו: "ועוד דבסמוך בברייתא דדינר זהב זהוב גרסי' בכל הספרים פטור, ובקונטרס לפי פירושו דוחק להגיה חייב". ראו י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים, רמת-גן תשנ"ו, עמ' 95. על ריבוי הגהות של רש"י במסכת סוכה ראו שם, עמ' 98 הע' 128. ראוי גם לציין שלדעת רי"ן אפשטיין פירוש רש"י למסכת סוכה הוא אחד מפירושו האחרונים, ואלה דבריו: "רש"י לסוכה – אחד מפירושו האחרונים הוא, שכתבו בקנותו: אומנות הפירוש והסגנון עלתה כאן לשיא גובהה" (מבואות לספרות האמוראים, עמ' 53).

1. לרש"י היה נוסח אחר בספרי שלפניו. אפשרות זו לא כל כך סבירה לאור מצאי כתבי היד של הספרי שלפנינו.
2. רש"י איננו מצטט במדויק, ומביא את הספרי בפרפראזה. קשה להניח זאת, במיוחד במקרה שלפנינו, הפותח בלשון "הכי גרסינן בברייתא בספרי".
3. רש"י איננו מצטט את הברייתא בספרי בלבד, אלא מרכיב את הנוסח שבספרי על נוסח הבבלי, ולכן הנוסח איננו זהה לגמרי לנוסח שבספרי.

על סמך ארבעת הנימוקים שהוזכרו לעיל, נראה שלפנינו הגהה של רש"י בנוסח הבבלי, על סמך הספרי. על כן יש להבין את דברי רש"י כך: כך הוא הנוסח בספרי וכך צריך לגרוס גם כאן בבבלי, כאשר רש"י משלב את נוסח הספרי בתוך נוסח הבבלי. כנראה רש"י אינו היחיד ש'השלים' את הברייתא שבבבלי על סמך הספרי. שהרי גם רבנו חננאל מביא את הבבלי בנוסח הרווח, כלומר בנוסח דומה, אם כי לא זהה, להשלמה שנעשתה על ידי רש"י. זוהי לשונו של רבנו חננאל בפירושו למסכת סוכה (מהד' א' סולובייצ'יק וד' מצגר, ירושלים תשנ"ד, עמ' מח):

הא מהתם נפקא.

ויהי אנשים אשר היו טמאים וגו', נושאי ארונו של יוסף היו, דברי ר' יוסי הגלילי.

ר' יהודה אומר: מישאל ואלצפן היו שנשאו נדב ואביהוא.

ר' יצחק אומר: אם נושאי ארונו של יוסף היו, יכולין היו ליטהר,

ואם מישאל ואלצפן היו, יכולין היו ליטהר,

אלא קוברי מת מצוה היו, וחל שביעי שלהן להיות בערב פסח,

שנא' ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא'.

מכלל המתעסק במצוה פטור מן המצוה האחרת.

תופעה זו של השלמות הברייתות בבבלי על פי ספרי התנאים אינה מפתיעה, שהרי ידוע שגם רבנו חננאל העתיק בפירושו הרבה מן הברייתות לא מן התלמוד שלפניו אלא מתוך מדרשי הלכה.

אכן, מן הידועות הוא כי נוסח התלמוד הבבלי השפיע על נוסח ספרי חז"ל אחרים – משנה, תוספתא, מדרשי תנאים, מדרשי אגדה אמוראיים, ירושלמי ועוד. הסופרים תיקנו הרבה פעמים את נוסחם של מקורות אלו על סמך הגרסא הידועה להם מן התלמוד הבבלי (השגור והרגיל אצלם) – הן דבר קטן, כגון עניינים לשוניים, והן דברים גדולים. אולם מצד שני הייתה גם תופעה הפוכה, של הגהות בבבלי על סמך מקורות אחרים. אצל רש"י רואים את הדבר בצורה בולטת: פעמים אחדות הוא מסתייע במקורות שמחוץ לבבלי ועל פיהם הוא מגיה וקובע את הנוסח בתלמוד הבבלי. במסכת סוכה מצאתי חמש דוגמאות לתופעה הזאת:

העוסק במצוה פטור מן המצוה - שלוחי מצוה פטורין מן הסוכה

1. כב ע"א, ה"ג להך מתניתין באהלות ...⁵⁶
 2. כב ע"א, ה"ג ... ובתוספתא גרסינן בהדיא...
 3. כה ע"ב, הכי גרסינן בברייתא בסיפרי... – הסוגיא שלנו.
 4. מט ע"א, לא גרסינן ליה בתוספתא, והכא נמי לא גרסינן ליה... .
 5. נג ע"א, הכי גרסינן בתוספתא ... ונראה לי שאף כאן צריך לגורסה כן.
- מתוך הדוגמאות האלו רואים שאם ראה רש"י קושי מסוים בסוגיה, ובמקבילה היה נוסח אחר שפותר את הקושי הנ"ל, הרי שהוא הגיה את נוסח הבבלי על פי המקבילה. לפנינו שלוש דוגמאות על סמך התוספתא, אחת על סמך ספרי במדבר, ואחת על סמך משנת אהלות, משנה שאין עליה תלמוד.⁵⁷

מדוע החליט רש"י להגיה את הגמרא על פי הספרי? נראה שהדברים קשורים לעובדה שצינינו לעיל, לפיה התפיסה הרווחת בחז"ל, שעולה ממספר מקומות, היא כי המשכן הוקם באחד בניסן,⁵⁸ ובני אהרן – נדב ואביהו – מתו באותו היום.⁵⁹ אם כך, מישאל ואלצפן נטמאו גם כן בר"ח ניסן, ואיך ניתן לקבל את דברי ר' עקיבא האומר שחל שביעי לטומאתם בערב פסח?⁶⁰ על כן הגיה רש"י את נוסח התלמוד על פי 'המקור' – ספרי

56 ראוי לציין שככל הנראה רש"י מתבסס כאן על הנוסח של משנת אוהלות בכתב ידו של רבנו גרשם מאור הגולה. זאת מכיוון שבכתב יד (מינכן 216) של פירוש רש"י נמצא שם: "כך נמצאת כתובה במשנת רבינו גרשום", וראו גם דקדוקי סופרים על אתר, אות ק. על עותק של משנה בכתב ידו של רגמ"ה, ראו אברהם גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 159.

57 על הגהות של רש"י על פי מדרשי ההלכה ראו ע"צ מלמד, מדרשי-הלכה של התנאים בתלמוד בבלי², ירושלים תשמ"ח, עמ' 53-59. בדוגמה שלפנינו הוא עוסק בעמ' 58, אם כי לדעתו ההגהה של רש"י עניינה "שנטמאו בנדב ואביהו... טמאי מת מצוה היו..." לעומת נוסח "שהיו עוסקין בנדב ואביהו... אלא עוסקין במת מצוה היו". אך לפניו עדיין לא עמדו כתבי היד התימניים וגם לא קטע הגניזה התומך בהם.

58 ראו את המקורות שהובאו לעיל בעמ' 64 ובהערה 30 שם. וראו עוד ירושלמי מגילה פ"ג ה"ו, עד ע"ב: "ר' לוי בשם רבי חמא בר חנינה... שבאחד בניסן הוקם המשכן ובשני נשרפה הפרה". ירושלמי הנ"ל מצוטט על ידי רש"י הן במסכת גיטין (ס ע"ב, ד"ה ופרשת פרה אדומה) והן במסכת מגילה (כט ע"א, ד"ה ברביעית החודש הזה לכם). גם כאן, במסכת סוכה, בד"ה "ואם נושאי ארונו של יוסף", מזכיר רש"י את העניין: "שהרי באחד בניסן הוקם המשכן ובשני לו שרף אלעזר את הפרה", בלי להפנות לירושלמי הנ"ל. במקום זאת הוא מפנה למאמרו של ר' לוי בבבלי, גיטין ס ע"א: "שמנה פרשיות נאמרו ביום שהוקם המשכן ואלו הן... ופרשת פרה אדומה".

59 ראו ירושלמי יומא פ"א ה"א, לח ע"ב: "אמר רבי חייב בר בא: בני אהרן באחד בניסן מתו" [= ויקרא רבה כ, יב, עמ' תע"א; פסיקתא דרב כהנא, אחרי מות, יא, עמ' 399].

60 ראו גם רש"י, גיטין ס ע"א, ד"ה פרשת טמאים, ושם הוא אומר במפורש: "ולרבי לוי יכולים היו ליטרה עד ט"ו ולא נזקקו לפסח שני אלא א"כ לא יטהרו".

מנחם כ"ץ

במדבר, כיוון ששם הדרשה של ר' יצחק תואמת את התפיסה הרווחת והמקובלת (על רש"י), לפיה מישאל ואלצפן נטמאו בראש חדש ניסן. כך קרה שרש"י הוסיף קטע שלם לנוסח הבבלי מתוך הספרי.

נוכל לראות את מהות הגהתו של רש"י ביתר דיוק מתוך השוואת הנוסח שבדבריו לעומת נוסח הספרי:

תלמוד בבלי כ"ץ תימני (הענף המזרחי)	רש"י	ספרי במדבר
והעוסק במצוה פטור מן המצוה מהכא נפקא מהתם נפקא		
"ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם" וג' נושאי ארונו של יוסף היו דברי ר' יוסי הגלילי.		"ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם" וג'. מי היו? נושאי ארונו של יוסף היו, דברי ר' ישמעאל.
ר' עקיבה אומ': מישאל ואלצפן היו	ר"ע אומר: מישאל ואלצפן היו שניטמאו בנדב ואביהו. ר' יצחק אומר: אם נושאי ארונו של יוסף היו, יכולין היו ליטהר ואם מישאל ואלצפן היו, יכולין היו ליטהר, אלא מי היו טמאי מת מצוה היו	ר' עקיבה או': מישאל ואלצפן היו שניטמו לנדב ואביהו. ר' יצחק או': אין צריך אם נושאי ארונו של יוסף יכולין היו ליטהר ואם מיש' ואלצ' היו יכולין ליטהר ומי היו למת מצוה ניטמו
שחל שביעי שלהן להיות בערב הפסח שנ' "ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא", ביום ההוא אין יכולין לעשות, ולמחר יכולין לעשות.	שחל שביעי שלהן להיות בערב פסח שנאמר "ולא יכלו" וגו'.	שנ' "ולא יכלו לעש' הפ' ביו' הה" ביום ההוא לא היו יכולין לעשות, יכולין הם לעשות ביום שלאחריו. נמצינו למידין שחל שביעי שלהן להיות ערב הפס'.

מהשוואה זו ניתן לראות כי:

א. רש"י מתחיל לצטט מאמצע הברייתא ולא מתחילתה, כפי שצוין לעיל.
ב. אצל רש"י סדר הדברים בדברי ר' יצחק הוא: 1. טמאי מת מצוה היו; 2. שחל שביעי שלהן להיות בערב פסח; 3. ראייה מהפסוק: שנ' 'ולא יכלו', וגו'. ואילו בספרי הסדר שונה: 1. למת מצוה ניטמאו; 2. ראייה מהפסוק: שנ' 'ולא יכלו לעשות', וכו' (אצל רש"י 3), 3. נמצינו למדים שחל שביעי שלהן להיות ערב פסח (אצל רש"י 2). אם נשוה את נוסח הספרי לנוסח הבבלי לפי הענף המזרחי, נראה שהחל מהמשפט 'שחל שביעי שלהן להיות בערב וכו' שני הנוסחים זהים, ולכן מקטע זה ואילך הלך רש"י בעקבות נוסח הבבלי ולא על פי נוסח הספרי.

ג. עד המילים 'אלא מי היו', מוסר רש"י את נוסח הספרי בדייקנות עם שינויים קלים: משמיט את המילים 'אין צריך', כנראה מכיוון שכאן יש להן משמעות לא רגילה כל כך – במובן 'אין יכול';⁶¹ במקום 'למת מצוה ניטמאו' מנסח רש"י: 'טמאי מת מצוה היו' – כדי ליצור התאמה להמשך הדברים (שהם כאמור על סמך הבבלי) מבחינה תחבירית (התשובה לשאלה 'ומי היו' צריכה להיות מנוסחת כמשפט שמני – 'טמאי מת מצוה היו'). כלומר, כפי שכבר הזכרנו לעיל, רש"י איננו מוסר את נוסח הספרי בלבד אלא מרכיב את נוסח הספרי על נוסח הבבלי. זאת, ככל הנראה, מכיוון שהוא אינו רוצה להגיה את נוסח הבבלי אלא רק במקום שהעניין הכרחי. לכן אין ללמוד מהציטוט הנ"ל של רש"י על נוסח הספרי שעמד לפניו.⁶²

נראה לי שבחידושי הרא"ה למסכת סוכה שרדה עדות להרכבה שנעשתה בנוסח התלמוד. זוהי לשונו של הרא"ה:⁶³

נושאי ארונו של יוסף היו, ובודאי לא היו מתעסקין בו אלא אנשים חכמים וידועים, דברי ר' יוסי הגלילי.

ר' עקיבא אומר מישאל ואלצפן היו שהיו עוסקים בנדב ואביהוא. וחל שביעי שלהן להיות בערב פסח.⁶⁴

וה"ה דר' יוסי הגלילי נמי הכי קאמר דמיירי שחל שביעי שלהן בערב הפסח, ואע"ג דהתם בפסחים תלי לה בדרי' עקיבא, לאו למימרא דר' יוסי נמי לא מוקי לה בהכי

61 ראו ר"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ב', מעשר שני, עמ' 758, הערה 35, וש"נ.

62 הגר"א אכן הגיה את הספרי על פי נוסח הבבלי, נוסח שנוצר על ידי רש"י: 'ר' יצחק אומר: אם נושאי ארונו של יוסף היו יכולין ליטהר, ואם מישאל ואלצפן היו יכולין ליטהר. אלא מי היו? טמאי מת מצוה, שחל שביעי שלהן להיות ערב הפסח."

63 הרא"ה, בתוך: גנזי ראשונים למס' סוכה, בעריכת מ' הרשור, ירושלים תשכ"ב, עמ' 84.

64 ההדגשה שלי.

מנחם כ"ץ

אלא מכיון שאיהו אמרה תלי לה בדידיה.

ר' יצחק אמר: ⁶⁵

אם נושאי ארונו של יוסף היו, יכולין היו ליטהר,

אם מישאל ואלצפן היו, יכולין היו ליטהר,

אלא קוברי מת מצוה היו, וחל שביעי שלהן להיות בערב פסח,

דכתיב "ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא",

ביום ההוא אין יכולין, אבל למחר יכולין לעשות.

כלומר, לפניו עמד הנוסח בתלמוד:

ר' עקיבא אומר: מישאל ואלצפן היו שהיו עוסקים בנדב ואביהוא,

וחל שביעי שלהן להיות בערב פסח.

ר' יצחק אומר:

אם נושאי ארונו של יוסף היו, יכולין היו ליטהר,

אם מישאל ואלצפן היו, יכולין היו ליטהר,

אלא קוברי מת מצוה היו, וחל שביעי שלהן להיות בערב פסח...

אם נשווה את הנוסח הנ"ל עם נוסח הענף המזרחי, נראה שהגליון (על סמך רש"י?)

הוכנס, אולי במכוון, שלא במקומו, וכך נשאר גם בדברי ר' עקיבא המאמר "וחל שביעי

שלהן להיות בערב פסח". בנוסף לכך, הרא"ה מביא את דברי ר' יצחק וגם בפיו נמצא

המשפט הנ"ל. וכך יוצא בבירור מפירושו, עיי"ש. ⁶⁶

65 מכאן ואילך אני מדלג על קטעי פרשנות של הרא"ה.

66 בהערות של המוציא לאור אין הוא מעיר על הנוסח המיוחד של הרא"ה (גם לא בהוצאה השנייה,

תשמ"א, "הוצאה שניה ומתוקנת").

נספח א'

בבלי סוכה כה ע"א-ע"ב על פי דפוס וילנה

משנה: שלוחי מצוה פטורין מן הסוכה.

[א]

- 1 מנא הני מילי?
- 2 דתנו רבנן:
- 3 'בשבתך בביתך' – פרט לעוסק במצוה, 'ובלכתך בדרך' – פרט לחתן.
- 4 מכאן אמרו: הכונס את הבתולה – פטור, ואת האלמנה – חייב.
- 5 מאי משמע?
- 6 אמר רב הונא: כדרך, מה דרך רשות – אף כל רשות, לאפוקי האי דבמצוה עסוק.
- 7 מי לא עסקינן דקאזיל לדבר מצוה, וקא אמר רחמנא ליקרי!
- 8 אם כן לימא קרא בשבת ובלכת, מאי 'בשבתך ובלכתך' –
- 9 בלכת דידך הוא דמיחייבת, הא בלכת דמצוה – פטירת.
- 10 אי הכי, אפילו כונס את האלמנה נמי!
- 11 כונס את הבתולה – טריד, כונס אלמנה – לא טריד.
- 12 וכל היכא דטריד הכי נמי דפטור?
- 13 אלא מעתה טבעה ספינתו ביים דטריד, הכי נמי דפטור?
- 14 וכי תימא הכי נמי – והאמר רבי אבא בר זבדא אמר רב:
- 15 אבל חייב בכל המצות האמורות בתורה, חוץ מן התפילין,
- 16 שהרי נאמר בהן 'פאר' (יחזקאל כד יז)!
- 17 הכא טריד טירדא דמצוה, התם – טריד טרדא דרשות.

[ב]

- 18 והעוסק במצוה פטור מן המצוה מהכא נפקא? מהתם נפקא,
- 19 דתניא: 'ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם וכו'' (במדבר טו),
- 20 אותם אנשים מי היו?
- 21 נושאי ארונו של יוסף היו, דברי רבי יוסי הגלילי.
- 22 רבי עקיבא אומר: מישאל ואלצפן היו שהיו עוסקין בנדב ואביהוא.
- 23 רבי יצחק אומר: אם נושאי ארונו של יוסף היו – כבר היו יכולין ליטרה,
- 24 אם מישאל ואלצפן היו – יכולין היו ליטרה.
- 25 אלא עוסקין במת מצוה היו,
- 26 שחל שביעי שלהן להיות בערב פסח,
- 27 שנאמר 'ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא' (שם),
- 28 ביום ההוא אין יכולין לעשות, הא למחר – יכולין לעשות.

[ג]

- 29 צריכא,
 30 דאי אשמעינן התם – משום דלא מטא זמן חיובא דפסח,
 31 אבל הכא דמטא זמן קריאת שמע – אימא לא, צריכא.
 32 ואי אשמעינן הכא – משום דליכא כרת,
 33 אבל התם דאיכא כרת – אימא לא, צריכא.

מסורת התלמוד

חלק א':

- שו' 17-1 – בכלי ברכות יא ע"א; שם טז ע"א.
 שו' 4-2 – תוספתא ברכות פ"א ה"ג (וראה שם ה"ב):
 החתנים וכל העוסקין במצות פטורין מן קרית שמע ומן התפלה,
 שנ' 'בשבתך בבתיך' פרט לעוסקים במצות, 'ובלכתך בדרך' פרט לחתנים.
 וירושלמי ברכות פ"א ה"ג, ג ע"ב:
 'בשבתך בבתיך' פרט לעוסקים במצות, 'ובלכתך בדרך' פרט לחתן.
 שו' 12-16 – ראה כתובות ו ע"ב.
 שו' 14-16 – אמר רבי אבא בר זבדא אמר רב... פאר. – להלן כה ע"ב.

חלק ב':

- שו' 18 – והעוסק במצוה פטור מן המצוה – ראה בכלי סוטה מד ע"ב: נפקא מינה
 לעוסק במצוה שפטור מן המצוה.
 בכלי ברכות יא ע"א – וב"ש ההוא מבעי להו פרט לשלוחי מצוה (ראו שם ש"נ).
 ועיין להלן כו ע"א – שהיה ר' יוסי הגלילי אומר העוסק במצוה פטור מן המצוה.
 שו' 19-28 – דתניא ויהי אנשים... יכולין לעשות – ספרי במדבר, פיס' ס"ח, מהדר'
 הורוביץ, עמ' 63.
 שו' 22, 26 – בבלי פסחים צ ע"ב:
 ורב סבר לה כר' עקיבא דאמ' מישאל ואלצפן היו שחל שביעי שלהן להיות בערב
 הפסח.⁶⁷

67 כך בכ"י מינכן 95 וכך כמעט בכל כ"י שבידינו, ראו להלן, נספח ג'.

נספח ב'

העתקה משווה (סינופסיס) – הברייתא בבבלי סוכה כה ע"א–ע"ב

מינכן 95 – מינכן 95	תימא – אוקספורד E.HEB. 51 (2677)
דפיז – דפוס פיזרו רע"א	תימב – בית המדרש לרבנים (EMC 270) 218
אוקס – אוקספורד (366) ADD FOL .OPP. 23	גניז – קמברידג' ' 65A . T-S F1 (1)
לונד – ספרייה בריטית (400) HARL. 5508	אדלר – בית המדרש לרבנים (ENA 850) 1608
1341 – וטיקן 134	מ140 – מינכן 140

ויהי אנשים אשר היו	נפקא מהתם	נפקא מהכא	תימא
ויהי אנשים אשר היו	נפקא מהתם	נפקא מהכא	תימב
ויהי אנשים אשר היו [דתניא]	נפקא מהתם	הא מהכא	גניז
ויהי אנשים אשר היו דכת'	נפקא מהתם	נפקא מהכא	אדלר
ויהי אנשים אשר היו	נפקא מהתם	והא מהכא	מ140
ויהי אנשים אשר היו	נפקא מהתם	והא מהכא	מינ 95
ויהי אנשים אשר היו	נפקא מהתם	נפקא מהכא	דפיז
ויהי אנשים אשר היו דתניא	נפקא מהתם	האי מהכא	אוקס
ויהי אנשים אשר היו דתניא	נפקא מהתם	הא מהכא	לונד
ויהי אנשי' אשר היו דתני'	נפקא מהתם	הא מהכא	מ1341

	טמאים לנפש אדם וג'	תימא
	טמאים לנפש אדם וג'	תימב
	טמאים לנפש אדם כוליה	גניז
	טמאים לנפש אדם	אדלר
	טמאים לנפש אדם	מ140
	טמאים	מינ95
	טמאים לנפש אדם וגומ'	דפיז
	טמאים לנפש אדם ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא	אוקס
	טמאים לנפ' אדם	לונד
	טמאים לנפ' אדם	ו1341

יוסי הגלילי	נושאי ארונו שליוסף היו דברי ר'	תימא
יוסי הגל'	נושאי ארונו שליוסף היו דברי ר'	תימב
יוסי הגלילי	נשאי ארון שליוסף היו דברי ר'	גניז
יוסי הגלילי	נושאי ארון דיוסף היו דברי ר'	אדלר
יוסי הגלילי	נושאי ארונו של יוסף היו דברי ר'	מ140
יוסי הגלילי	נושאי ארונו של יוסף היו דברי ר'	מינ95
יוסי הגלילי	נושאי ארונו של יוסף היו דברי ר' מי היו	דפיז
יוסי הגלילי	נושאי ארונו של יוסף היו דברי ר'	אוקס
יוסי הגלילי	נושאי ארונו של יוסף היו דברי ר' (יהוד)	לונד
יוסי הגלילי	נושאי ארונו שליוסף היו דברי ר'	ו1341

									תימא
									תימב
									גניז
									אדלר
									מ140
									מינ95
									דפיז
									אוקס
									לונד
									מ134

									תימא
									תימב
									גניז
									אדלר
									מ140
									מינ95
									דפיז
									אוקס
									לונד
									מ134

תִּימָא	לעשות	הפסח ביום ההוא	ביום ההוא	אין יכולין לעשות
תִּימָב	לעשות	הפסח ביום ההוא	ביום ההוא	אין יכולין לעשות
גְּנִיז	לעשות	הפסח ביום ההוא	ביום ההוא	דאין יכולין לעשות
אֲדַלָּר	לעשות	הפסח ביום ההוא	ביום ההוא	דאין יכולין לעשות
מִן 140	לעשות	הפסח ביום ההוא	[ביום ההוא	דאין יכולין לעשות]
מִן 95	לעשות את	הפסח ביום ההוא	ביום ההוא	אין יכולין לעשות
דְּפִיז	לעשות	הפסח ביום ההוא	ביום ההוא	אין יכולין לעשות
אֲוֹקֶס	לעשות	הפסח ביום ההוא	ביום ההוא	דאין יכולין לעשות
לוֹנֵד	לעשות	הפסח ביום ההוא	ביום ההוא	דאין יכולין לעשות
1341	לעשות	הפסח ביום ההוא	ביום ההוא	לא היו יכולין

תִּימָא	ולמחר	יכולין לעשות
תִּימָב	ולמחר	יכולין לעשות
גְּנִיז	הא למחר	יכולין לעשות
אֲדַלָּר	הא למחר	יכולין לעשות
מִן 140		
מִן 95	הא למחר	יכולין לעשות
דְּפִיז	הא למחר	יכולין לעשות
אֲוֹקֶס	הא למחר	יכולין לעשות
לוֹנֵד	הא למחר ()	יכולין לעשות

1341 הא למחר היו יכולין לעשות נמצינו למידין שחל שביעית שלהם ערב הפסח

								תימא
								תימב
								גניז
ליטהר	יכולין	כבר היו	ואלצפן היו	מישאל	ואם	ליטהר	ראויין	אדלר
ליטהר	יכולין	יכולין הם	ואלצפן היו	מישאל	ואם	ליטהר	הן יכולין	מ140
ליטהר	יכולין	יכולין	ואלצפן היו	מישאל	ואם	ליטהר	יכולין	מינ95
ליטהר	יכולין	יכולין היו	ואלצפן היו	משאל	ואם	ליטהר	יכולין	דפיז
ליטהר	יכולין	יכולין הן	ואלצפן היו	מישאל	ואם	ליטהר	יכולין	אוקס
ליטהר	יכולין	יכולין היו	ואלצפן היו	מישאל	ואם	ליטהר	יכולין	לונד
ליטהר	יכולין	יכולין	ואלצפן	מישאל	ואם	ליטהר	יכולין	ו134

								תימא
								תימב
								גניז
				קוברי	מת מצוה היו		אלא	אדלר
				עוסקין	במת מצוה היו	אותן אנשים	אלא	מ140
					מת מצוה היו		אלא	מינ95
				עוסקין	במת מצוה היו		אלא	דפיז
				טמאי	מת מצוה היו	מי היו	אלא	אוקס
					למת מצוה נטמאו	ולמי נטמאו		לונד
					למת מצוה ניטמאו	למי היו		ו134

תימא
 תימב
 גניז
 אדלר
 מ140
 מינ95
 דפיז
 אוקס
 לונד
 1341

ביום ההוא אבל היו יכולין לעשות ביום של אחריו נמצינו למידין

ולא יכלו	הפסח שנ'	שביעי	שלהן	להיות בערב	שחל	תימא
ולא יכלו	הפסח שנ'	שביעי	שלהן	להיות בערב	שחל ערב	תימב
ולא יכלו	הפסח שנ'	שביעי	שלהן	להיות בערב	וחל	גניז
ולא יכלו	הפסח שנ'	שביעי	שלהם	להיות בערב	וחל	אדלר
ולא יכלו	פסח שנ'	שביעי	שלהן	להיות בערב	וחל	מ140
ולא יכלו	הפסח	שביעי	שלהם	בערב	וחל	מינ95
ולא יכלו	פסח שנאמ'	שביעי	שלהן	להיות בערב	שחל	דפיז
ולא יכלו	הפסח שנא'	שביעי	שלהן	להיות בערב	וחל	אוקס
ולא יכלו	הפסח שנ'	שביעי	שלהן	להיות בערב	שחל	לונד
ולא יכלו	הפס' שנ' (שבת)	שביעי	שלהם	להיות בערב	וחל	1341

נספח ג'

העתקה משווה (סינופטיס) – בבלי פסחים צ"ב

125 – וטיקן 125	1623 – בית המדרש לרבנים (EMC 271)
134 – וטיקן 134	מימק – קולומביה T-893X141
אוקס – אוקספורד (366) .OPP. 23 ADD FOL	מיננ – מיננן 95
ונצ – דפוס ונציה ר"פ	109 – וטיקן 109
וילנ – דפוס וילנה	מיננ – מיננן 6

היו	מישאל ואלצפן	דאמ' ליה סבירא	עקיבה	כר'	רב	109
היו	מישאל ואלצפן	דאמ' ליה סברא	עקיבה	כר'	רב	מימק
היו	מישאל ואלצפן	דאמ'	עקיבא	כר' סבר לה	ורב סבר לה	מיננ 95
היו	מישאל ואלצפן	דאמ'	עקיבה	כר' סבר לה	סבר לה	109
היו	מישאל ואלצפן	דאמ'	עקיבא	כר' סבר לה	רב סבר לה	מיננ 6
[טמאי מת מצוה היו]	(מישאל ואלצפן)	דאמ'	() [יצחק]	כר' סבר לה	רב סבר לה	125
						134
למת מצוה נטמאו		דאמ'	יצחק	כר' סבר לה	רב סבר לה	אוקס
טמאי מתים היו	מישאל ואלצפן	דאמ'	יצחק	כר' סבר לה	סבר לה	ונצ
טמאי מת מצוה היו		דאמ'	יצחק	כר' סבר לה	סבר לה	וילנ

שחל שביעי שלהן להיות בערב הפסח	תימ
שחל שביעי שלהן להיות בערב הפסח	תימק
שחל שביעי שלהן להיות בערב הפסח	מינ95
שחל שביעי שלהן בערב הפסח	1091
שחל שביעי שלהן להיות בערב הפסח	מינ6
שחל שביעי שלהן להיות בערב הפסח	1251
שחל שביעי שלו להיות בערב הפסח	1341
שחל שביעי שלהן בערב הפסח	אוקס
שחל שביעי שלהן להיות בערב הפסח	ונצ
שחל שביעי שלהן להיות בערב הפסח	וילנ

שנ' ויהי אנשים אשר היו טמאים	תימ
שנ' ויהי אנשים אשר היו טמאים (בהו)	תימק
ולא יכלו לעשות הפסח	מינ95
ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא	1091
	מינ6
שנ' ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם ולא יכלו לעש' הפסח ביום ההוא	1251
לא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא	שנ' 1341
ולא יכלו לעשות הפסח ביום ההוא	שנא' אוקס
	ונצ
ולא יכלו לעשת הפסח ביום ההוא	שנאמר וילנ

לעשות	יכולין	למחר	יכולין	לעשות	אין	ביום	ההוא	1
לעשות	יכולין	למחר	יכולין	לעשות	אין	ביום	ההוא	תימק
לעשות	יכולין	למחר	אבל	לעשות	דאין	הוא	ההוא	מינ95
לעשות	יכולין	למחר	הא	יכולין	אין	ביום	ההוא	1091
								מינ6
	יכולין	למחר	אבל	יכולין	אין	ביום	ההוא	1251
לעשות	יכולין	למחר	אבל	לעשות	דאין	ביום	ההוא	1341
לעשות	יכולין	למחר	הא	לעשות	דאין	ביום	ההוא	אוקס
								ונצ
לעשות	יכולין	למחר	אבל	לעשות	דאינן	הוא	ההוא	וילנ